

Кузьмич Оксана Анатоліївна

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства,

Київський міжнародний університет, Україна

**ЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ
МОВЛЕННЄВОЇ ОСОБИСТОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ
СПАДЩИНІ І.П. ЮЩУКА**

***Анотація.** У статті досліджується одна з актуальних проблем сучасної лінгводидактичної науки – формування навичок логічного мислення школярів, зокрема, на уроках української мови. Автор дослідження через призму діалектичної єдності мовлення і мислення обґрунтовує пріоритетність курсу української мови у формуванні навичок логічного мислення школярів, основний вектор якого має бути спрямований на спонукання учнів до свідомого осмислення лінгвістичних правил відповідно до логічної структури нашої мови. Аналізуючи педагогічні аспекти проблеми в науковій спадщині видатних постатей минулого та сучасності, дослідниця акцентує увагу на актуальності та вагомості теоретичних і практичних розробок мовознавця І.П. Ющука у формуванні логічного мислення школярів на різних етапах їхньої мовної освіти.*

***Ключові слова:** формування навичок, логічне мислення, школярі, уроки української мови, єдність мовлення і мислення, І.П. Ющук.*

Постановка проблеми. У сучасному освітньому просторі кожен шкільний предмет має реальні передумови для розвитку логічного мислення учнів, за умови практичного домінування розвивального складника мети навчання, «незловживання» традиційними методиками викладання програмового матеріалу, побудови навчального процесу так, щоб у школярів була можливість продемонструвати власне бачення проблеми, рефлексійна особистісна потреба аргументувати власну точку зору, доводити правильність або хибність окремих тверджень, бажання вступати в конструктивні дискусії, уміти сприймати позицію й точку зору іншої людини, аналізувати умовиводи однокласників, допомагати їм тощо.

Проте беззаперечна пріоритетність у формуванні навичок логічного мислення належить курсу української мови, оскільки рідна мова водночас є не

тільки предметом вивчення, а й виступає основним засобом опанування інших загальноосвітніх дисциплін. Вивчаючи рідну мову, учні не лише засвоюють систему мовних одиниць і літературні норми, а й навчаються осмислювати мовні явища, орієнтуватись у мовній структурі, формувати науково правильні уявлення з фонетики і графіки, лексики, словотворення, граматики (морфології, синтаксису), розвивають індивідуальні якості мовотворчості, навчаються свідомо, цілеспрямовано й вдало оперувати мовними засобами залежно від мети й обставин спілкування, тобто формувати навички словесно-логічного мислення. Зауважимо, що в обох випадках рідна мова має першочергове значення, оскільки вона охоплює весь життєвий шлях людини, її пізнавальну діяльність, без неї неможливий розвиток свідомості та інтелекту особистості.

Зважаючи на зазначене вище, актуалізується проблема формування у школярів навичок логічного мислення в процесі викладання української мови, спонукання учнів до свідомого осмислення лінгвістичних правил відповідно до логічної структури нашої мови.

Мета й завдання статті полягають в аналізі теоретичних і практичних розробок проблеми в лінгводидактичному доробку Івана Пилиповича Ющука, патріота, видатного українського мовознавця, літературознавця, перекладача, професора, людини з широкою науковою ерудицією і методичною майстерністю. З-під пера цього науковця у світ вийшло понад 30 новаторських підручників і посібників з української мови для середніх та вищих шкіл, а також наукові роботи з методики викладання української мови, навчально-виховні статті та брошури, одноосібний словник і навіть граматико-фантастична повість. Цей методично-навчальний арсенал для різних ланок мовної освіти містить практичні дійові поради щодо методики викладання мови, апробовані на власному досвіді, чітко й дохідливо сформульовані правила, цікаві вправи з ключами, а його дидактичний матеріал, просякнутий національним українським духом, що в цілому сприяє не формальному, а вдумливому й дослідницькому вивченню учнями рідної мови, формує їхню мовленнєву особистість, а найголовніше, – змушує сучасних школярів мислити, ідентифікувати власну національно-генетичну належність.

Аналіз останніх досліджень. Оскільки думка об'єктивується засобами мови та у мовленні: мовлення є способом, а мовний арсенал – безпосереднім засобом вираження думки і формою її існування, то цілком природно постає питання про характер зв'язків між мовою і мисленням.

Проблема мови і мислення в різні періоди історії теоретичного мовознавства розв'язувалася неоднаково: представники логічного напрямку, наприклад, ототожнювали ці поняття (В. Гумбольдт, М. Мюллер, А. Шлейхер, Е. Бенвеніст, Д. Шлейермахер, Й.-Г. Гаман); прибічники психологічного напрямку стверджували, що мова й мислення між собою абсолютно не пов'язані; мислення не залежить від мови, бо воно здійснюється в інших формах (Ж. Адамар, Ф.-Е. Бенекє, А. Ейнштейн).

Більшість сучасних мовознавців, психологів, педагогів, філософів і навіть представників медичної галузі одностайні в тому, що зв'язок між мовою і мисленням таки існує: мова і мислення єдині, але не тотожні; вони нерозривні, але не злиті в одне, певною мірою автономні й мають свої специфічні риси. Водночас проблема зв'язку розглянутих явищ є однією з найскладніших і дискусійних, що пояснюється, насамперед, складністю самих явищ мови й мислення, суперечливістю природи цих явищ, закони яких ще недостатньо вивчені [3].

Результати досліджень. Досліджуючи зв'язок мови й мислення, шукаючи відповіді на дилемні питання (чи пов'язане мислення людини з мовою, і якщо пов'язане, то як? Чи думає людина рідною мовою, і як це позначається на її інтелектуальному розвитку?) однієї з найскладніших у теорії мовознавства проблем, Іван Пилипович на підставі власного досвіду, узагальнень філософських гіпотез, міркувань провідних психологів, педагогів і мовознавців, а також, наводячи історичні факти та цікаві біографічні відомості з життя відомих українських письменників, доходить висновку, що «мова не тільки засіб спілкування, а й могутній інструмент мислення та пізнання світу. Якщо спілкуватися можна з однаковим успіхом будь-якою мовою, аби тільки володіти нею, то мислення й пізнання світу, а отже, й інтелектуальний розвиток найефективніше здійснюється за допомогою рідної

мови (мови рідного народу й рідної землі)» [7, с. 8–12].

Підтвердження цієї гіпотези знаходимо також у працях О. Потебні (1862), К. Ушинського (1868), Л. Блумфілда (1964), М. Кочергана (1999), у яких ідеться про те, що чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток дитини [1; 5; 9]. Зокрема М. Кочерган зазначає, що «дитина народжується із закладеними в мозку певними мовними структурами, через що, наприклад, дитині-китайцю значно легше засвоїти рідну мову, ніж, скажімо, англійську... В індивідуальному мовленні відображаються психічні особливості мовця, а в національній мові – психічний склад усієї нації» [4, с. 157].

Отже, формування навичок логічного мислення в дітей безпосередньо пов'язане з особливостями тих чи інших мов, а структурні форми думок національні за своїм характером і, природно, що вони можуть збігатись або ні під час відтворення ідентичного змісту повідомлення.

Щоб навчати і навчатись української мови, на думку мовознавця, не досить знати «зміст» її розділів як загальноосвітньої дисципліни, а потрібно збагнути функціональність її структурних компонентів як «логічно організованої системи мовних одиниць різного рівня» [6, с. 4]. Так, фонетика, виконуючи соціальну функцію, матеріалізує мову звуковим вираженням. Не випадково ще в ХІХ столітті О. Потебня писав: «Слово, взяте в цілому, як сукупність внутрішньої форми і звука, є насамперед засіб розуміти мовця, аперціювати зміст його думки» [5, с. 193]. Фонетика (орфоепія), отже, у своїй цілісності забезпечує не тільки вираження думок, але й сприйняття та розуміння їх.

Лексика, за визначенням І. Ющука, є своєрідним генетичним кодом, який увібрав і вбирає в себе частинки всесвіту – слова-символи, якими й оперує людина, коли думає, спілкується чи сприймає чуже мовлення. Цю думку поділяють й інші мовознавці, зокрема М. Пентилюк зауважує, що слово рідної мови акумулює в собі психічний образ уявлення, що постає у свідомості людини. Тому в уяві дитини, яка, наприклад, чує слово «берегиня», виникає образ матері, жінки, що оберігає свій дім, свою сім'ю, дітей від усього злого [2]. На обґрунтоване переконання Івана Пилиповича, «слова в кожній мові

членують світ досить по-різному, так, як його бачить і членує певний народ в сукупності, тобто нація. Тому в різних мовах майже немає слів з цілком тотожним значенням...» [9, с. 8–12.]. Не випадково серед мовознавців побутує думка, що словниковий склад рідної мови – це своєрідна енциклопедія життя відповідної нації.

Окрім лексики, внутрішній світ людини, її психіку та мовну індивідуальність формує граматику. Її закони й арсенал символів для кодування можливих зв'язків між явищами дійсності, на думку Ющука, здатен глибоко збагнути та опанувати лише той, для кого ця мова є його «мовою роду й народу». Таким чином, учений підтверджує гіпотезу німецького мовознавця В. Гумбольдта (XVIII ст.), що мова у вигляді коду існує в нейроклітинах людського мозку й генетично передається від батьків до дітей, а вивчення мови дитиною подібне до розшифрування коду.

Отже, мова – це «найдосконаліша подоба нації», яку виробили «рідні по крові покоління» [9]; це не довільний набір засобів фонетики, лексикології, граматики, а логічно організована жива система мовних одиниць різного рівня, яка є ефективним засобом мислення та обміну інформацією між людьми, а мовлення показником рівня розвиненості мислення комунікантів; без мислення не відбувається усвідомлення тих чи інших лінгвістичних процесів, а без комунікації – їхня реалізація в мовленні.

Українська мова, як і будь-яка інша, потужністю своєї системи є складником світового мовного простору, частиною інтелектуального багатства всього людства. Це оригінальний національний погляд на світ, той, що і творить, і є окрасою розвинутої і культурної цивілізації, вміщує й осмислює культурно-історичний досвід народу. Оволодіння багатогранною (а не тільки побутовою чи діловою) українською літературною мовою має стати духовною й етичною потребою кожного громадянина Української держави, бо це шлях до загальнодержавної інтеграції й консолідації громадян.

У навчанні рідної української мови першочергова роль відводиться, звичайно, сім'ї, де батьки та члени родинного спілкування закладають підґрунтя складного процесу формування мислячої мовленнєвокультурної

особистості (дошкільний період розвитку дитини), проте систематичне, організоване вивчення мовних засобів і навчання правильного мовлення, удосконалення, розвиток, а в окремих випадках і початок формування навичок логічного мислення, розпочинається саме в школі, зокрема на уроках української мови (літератури). На вчителів-словесників покладено особливий обов'язок, оскільки «викладання мови – це майстерність творення людської душі, бо воно є найніжнішим, найтоншим дотикненням до серця дитини. Викладання мови – це людинознавство, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення до навколишнього світу. Викладання мови – це й суспільствознавство, бо в слові закарбовані століття життя й боротьби народу, його мужність і слава, надії і сподівання» [7, с. 1].

На глибоке переконання І. Ющука, перед учителями української мови й літератури, «бо це два взаємодоповнюючі предмети, крім загальноосвітніх і виховних, стоять, зокрема, такі надзвичайно важливі завдання, як прищеплення дітям шанобливого, а відтак і любовного ставлення до рідної мови – без цього не підтримуватиметься в них справжній і постійний інтерес до оволодіння її виражальним багатством; формування грамотності, без якої людська культурність буде неповною і сам інтелект людини буде ущербним; вироблення навичок зв'язного мовлення, потрібного для самовираження й самоутвердження в суспільстві. Але понад усе, як вирішальне, – розвиток логічного мислення, яке є основою для самоусвідомлення й вироблення виваженої, цілеспрямованої позиції в житті, для правильної орієнтації людини в цьому світі» [10, с. 5].

На нашу думку, успішність виконання цих завдань буде залежати не тільки від того, наскільки сучасний учитель-словесник готовий практично прийняти нові підходи щодо змісту шкільних курсів української мови і літератури; утілити в життя вимоги до комунікативної, мовної, літературної, соціокультурної компетенції учнів згідно з Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, а й від його готовності працювати не в «школі знань», а в «школі мислення, або осмислених знань»; наскільки він здатен усвідомити значущість і перспективність інноваційних тенденцій у

розвитку мови; його бажання переосмислити «мандруючий» з підручника в підручник неосяжний учнівським розумом теоретичний матеріал та нелогічно сформульовані мовні правила, які суперечать логічній структурі нашої мови, тощо. «Саме в процесі виявлення закономірностей, закладених у рідній мові, – зазначає І. Ющук, – можна якнайкраще й усебічно впливати на розвиток розумових здібностей дітей, моделювати їхню майбутню розумову діяльність. Але для цього треба відповідно спланувати навчальний матеріал і логічно подавати його... Але не готові знання має засвоювати дитина, як цього вимагає більшість методичних розробок з рідної мови, а здобувати їх власними розумовими зусиллями, звичайно, з допомогою вчителя» [10, с. 49].

Зважаючи на це, на особливу увагу в навчально-методичному доробку Ющука, викладача-практика з півстолітнім досвідом роботи у школі та у вищих навчальних закладах, варті поради вчителям («Українська мова в школі: методичні поради для вчителя») щодо того, як логічно організувати навчально-пізнавальну діяльність на уроках української мови і літератури за активної участі учнів, щоб сприяти розвитку навичок логічного мислення школярів: розвивати вміння причинного пояснення мовних явищ, обґрунтовувати висновки, аргументувати і доводити положення мовної теорії, групувати досліджувані факти й систематизувати конкретні відомості про мову у своїй пам'яті тощо.

Насамперед, як уже зазначалося вище, зважаючи на те, що «мова – це логічно впорядкована система систем» [10, с. 52], увесь курс викладання української мови має бути логічно побудованим відповідно до основних принципів (системності, послідовності й наступності), щоб діти усвідомили ієрархічну організацію виражальних засобів мовлення, отримали цілісне уявлення про структуру мови та власним розумом дійшли висновку, що мова – це логічно організована система мовних одиниць. Тому, пропедевтичний курс рідної мови (5 клас), мета якого дати учням загальне уявлення про структуру мови, має психологічно підготувати їх до сприйняття всього систематичного курсу української мови. На думку І. Ющука, мовні явища мають розглядатись в такому порядку: текст – речення – словосполучення –

члени речення – слово – морфема – звук [10, с. 54].

Поділяючи погляди І. Канта («не думки потрібно вивчати, а вчитись думати»), А. Дистервега («поганий учитель подає істину, хороший – навчає її знаходити»), В. Сухомлинського (у дітей, які не долучаються до активного процесу здобуття знань, думка «дрімає» – і згодом вони стають інтелектуально пасивними), І. Дичківської (дослідження в навчальній діяльності сприяє вихованню в школярів активності, ініціативності, допитливості, розвиває їхнє мислення) та інших однодумців, Іван Пилипович закликає сучасних учителів змінювати пріоритети цілей навчання, намагатися принагідно не подавати теоретичний мовний матеріал як готові істини, перевантажуючи ресурс пам'яті школярів, а спонукати їх до логічного мислення, самостійного доходження суті мовних явищ.

Найдієвішим лінгводидактичним засобом активного здобуття знань, який дозволяє учневі цілеспрямовано осмислити й засвоїти теоретичні відомості з мови, І. Ющук вважає метод спостереження. Високо цінуючи спостереження в навчанні, В. Сухомлинський писав: «Із спостережень не тільки черпаються знання, – у спостереженнях знання живуть... Якщо повторення – мати навчання, то спостереження – мати осмислювання й запам'ятовування знань. Спостережливий учень ніколи не буває невстигаючим чи неграмотним. Учитель, який уміє допомогти учневі використати раніше засвоєні знання для все нових і нових спостережень, досягає того, що чим «старші» знання учня, тим вони міцніші» [8, с. 472–473].

Варто зауважити, що значення методу спостереження в методичних розробках Івана Пилиповича полягає не тільки у виявленні учнями в тексті тих чи інших мовних явищ, а в спонуканні їх до таких мисленнєвих операцій, як аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація та систематизація. Мовознавець зазначає: «Саме в процесі міркувань над мовними явищами діти набувають уважності, зміцнюють пам'ять і, що дуже важливо, виробляють у собі навички аналізу й різних життєвих явищ, виявлення в них прихованого, суттєвого, закономірного. Таким чином готуються й до життя, яке не завжди просте й зрозуміле» [10, с. 248].

Важливою оптимізувальною умовою розвитку логічного мислення учнів є вдалий підбір учителем дидактичного матеріалу, вправ і завдань на уроках української мови та літератури. У цьому контексті, запропоновані Іваном Пилиповичем вправи з ключами і відповідями, крім навчального призначення, сприяють виробленню в учнів зацікавленості у вивченні тих чи інших засобів мови, зосередженості, уважності, орієнтації в мовних явищах, наполегливості при виконанні поставлених завдань, а можливість самоперевірки за ключами та відповідями створюють сприятливі умови для самопізнання і самовдосконалення своєї мовної грамотності.

Висновки. З огляду на зазначене вище можна дійти висновку, що уроки української мови (літератури) є благодатним ґрунтом для розвитку навичок логічного мислення учнів. А спонукання, заохочення школярів до «не формального, а вдумливого й дослідницького вивчення мови, не тільки допомагає їм систематизувати в пам'яті мовні засоби, а й формує, логічно впорядковує зв'язки між нейронами мозку і таким чином удосконалює мислення, робить більш пристосованим до мінливих умов повсякденного життя, пробуджує творчі нахили, властиві кожній людині» [10, с. 3].

На останок зазначимо, що важко переоцінити внесок І.П. Ющука до гуманітарного, наукового, культурного, духовного розвитку зростаючої особистості, удосконалення педагогічної майстерності вчителів-словесників та, без перебільшення, українства в цілому.

Список источников:

1. Блумфилд Л. Язык. М., 1968. 608 с.
2. Кол. авторів за ред. М.І. Пентилюк. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс: посібник для студентів пед. університетів та інститутів. К.: Ленвіт, 2011. 366 с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. К.: Видавничий центр «Академія», 2001. 368 с.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник. К.: Видавничий центр «Академія», 2003. 464 с.

5. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993. 190 с.
6. Практикум з правопису і граматики української мови: посібник. К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. 288 с.
7. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 1968. № 12. С. 1.
8. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві. Вибрані твори в п'яти томах. Том другий. К.: Видавництво «Радянська школа», 1976. С. 472–473.
9. Ющук І.П. Рідна мова й інтелект. *Дивослово*. 2013. № 10. С. 8–12.
10. Ющук І.П. Українська мова в школі: методичні поради для вчителя. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 256 с.